

พระโพธิสัตว์ในฐานะผู้นำตามธรรมชาติในพระพุทธศาสนาเถรวาท

Bodhisattava Based on the Natural Readership Nature in Theravada Buddhism

พระภิกษุญาณ ธารวโร (สุ่มเงิน)

Phra Phinyo Thavaro (Sumngern)

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding author, e-mail: 6401101007@mcu.ac.th

Received March 14, 2025; Revised March 18, 2025; Accepted: April 16, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเรื่อง “พระโพธิสัตว์ในฐานะผู้นำตามธรรมชาติในพระพุทธศาสนาเถรวาท” โดยศึกษาจากเอกสารทางพระไตรปิฎกเป็นหลัก จากการศึกษาพบว่าภาวะผู้นำเชิงพุทธมีลักษณะ 3 อย่าง คือ 1) คุณลักษณะภายนอก คือ มีรูปร่างสง่างาม น่าเคารพศรัทธาเลื่อมใส ตลอดทั้งมีพลังกำลังแข็งแรง สุขภาพที่ดี และมีความเพียร 2) คุณลักษณะภายใน คือ มีความรู้ มีวิสัยทัศน์กว้างไกล มีความชำนาญในงาน มีมนุษยสัมพันธ์ดี 3) มีความแตกต่างจากบุคคลอื่น ซึ่งความแตกต่างนี้จะทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชา เกิดความเคารพนับถือ มีความเชื่อมั่นเชื่อฟังอย่างจริงจัง และลักษณะภาวะของผู้นำเชิงพุทธเช่นนี้ แสดงถึงการมีอยู่ของ พระโพธิสัตว์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ในเรื่องราวต่าง ๆ ที่แสดงไว้ในชาดก ซึ่งจะต้องมีการบำเพ็ญบารมีเพื่อตนและเสียสละช่วยเหลือผู้อื่นไปพร้อม ๆ กัน ถือว่าเป็นรูปแบบที่ถูกระบุถึงบุคคลที่มีความเป็นผู้นำ และมีคุณสมบัติตามที่ธรรมชาติคัดสรรให้มา ลักษณะทางกายภาพและบุคลิกของผู้ปกครองที่พึงประสงค์ตามที่แสดงไว้ในอัครคัมภีร์คฤสสูตร คือ สวยงามกว่าคนอื่น น่าดูน่าชมกว่าคนอื่น น่าเลื่อมใสกว่าคนอื่น และน่าเกรงขามกว่าคนอื่น

คำสำคัญ : พระโพธิสัตว์, ผู้นำ, พระพุทธศาสนาเถรวาท

Abstract

This article aims to study the topic of “Bodhisattva as a natural leader in Theravada Buddhism” by studying mainly from Tripitaka documents. The study found that Buddhist leadership has three characteristics: 1) External characteristics: having a graceful and respectable appearance, being strong, healthy, and diligent; 2) Internal characteristics: having knowledge, a broad vision, expertise in work, and good human relations; 3) being different from others, which will cause subordinates to respect, believe, and believe sincerely. This characteristic of Buddhist leadership

reflects the existence of Bodhisattva in Theravada Buddhism in various stories shown in the Jataka tales, which must cultivate merit for oneself and sacrifice to help others at the same time. It is considered a model that is specified for a person who is a leader and has the characteristics that nature has selected for him. The physical characteristics and personality of a desirable ruler as shown in the Aggañña Sutta are more beautiful than others, more attractive than others, more admirable than others, and more fearsome than others.

Keywords: Bodhisattva, Leaders, Theravada Buddhism

บทนำ

สังคมมนุษย์นั้นได้ถูกมองว่าจำเป็นต้องมีผู้นำในแง่ของการแก้ไขปัญหาและในการบริหาร ดังจะพบได้จากสังคมที่พระพุทธศาสนากล่าวไว้ในอรรถกถาชาดกที่เริ่มต้นจากการที่มีคนประชุมกันปรับทุกข์กันว่า ‘มีบาปกรรมปรากฏในหมู่สัตว์แล้ว คือ การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้จักปรากฏ การครหาจักปรากฏ การพูดเท็จจักปรากฏ การถือเอาของขโมยจักปรากฏ ทางที่ดี พวกเราควรสมมุติ (แต่งตั้ง) สัตว์ผู้หนึ่ง ซึ่งจะว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าว ตีเตือนผู้ที่ควรตีเตือน ชับไล่ผู้ที่ควรขับไล่โดยชอบ พวกเราจักแบ่งปันข้าวสาทิให้แก่สัตว์ผู้หนึ่ง ตอนนั้นเองที่คนได้เริ่มหาท่านที่มีรูปงามกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใสกว่า น่าเกรงขามกว่า แล้วจึงได้กล่าวตั้งชื่อว่า ‘มาเถิด ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าว จงตีเตือนผู้ที่ควรตีเตือน จงขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่โดยชอบเถิดและพวกเราจักแบ่งปันข้าวสาทิให้แก่ท่าน’ เมื่อผู้คนรับคำแล้ว ได้ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าว ตีเตือนผู้ที่ควรตีเตือน ชับไล่ผู้ที่ควรขับไล่โดยชอบ และสัตว์เหล่านั้นก็ได้แบ่งปันข้าวสาทิให้แก่สัตว์ผู้หนึ่ง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 11 ข้อ 130 หน้า 96, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539) การเกิดขึ้นของผู้นำในลักษณะนี้เป็นไปตามแนวคิดที่แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) เรียกคนเหล่านี้ว่า ผู้นำผู้มีบารมี (Max Weber, 2007) กล่าวคือ การมีผู้ขึ้นหรือผู้นำในการกำหนดแผน และวางบุคลากร อีกทั้งตัดสินใจลงมือปฏิบัติให้เกิดผลสำเร็จตามเป้าหมาย โดยลักษณะผู้บริหารนั้นในองค์กรทางศาสนานั้นถือว่ามีบารมีสำคัญอย่างยิ่งที่เรียกว่า ผู้นำผู้มีบารมี (charismatic) โดยคำนี้หมายถึง ของขวัญที่ได้รับมาจากพระเจ้าเป็นเจ้า (gift of grace) (J.G. Merquior, 1980: 102) และเป็นที่มาของการพัฒนาระบบการปกครองแบบผู้มีบารมี (Charismatic systems) ที่ทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำและผู้ตาม โดยลักษณะของผู้มีบารมี (Charismatic) อ้างถึงปัจเจกชนผู้มีคุณสมบัติที่น่ามอง น่าสนใจ หรือน่าประทับใจ โดยลักษณะดังกล่าวนี้อ้างอิงเอาจากลักษณะอำนาจทางศาสนจักรในฐานะองค์กรทางศาสนา โดยเสนอแนวคิดเรื่ององค์กรที่มีบารมี (Charismatic organization) โดยลักษณะองค์กรที่มีบารมีนั้นอธิบายปรากฏการณ์ทางศาสนา เช่น การรักษาด้วยพลังจิต ความหมายของคำว่า บารมี (Charisma) จึงเป็นเรื่องขององค์กรทางศาสนามากกว่าที่จะเป็นเรื่องการเมือง แต่เป็นสถานะของผู้สั่งสอน (teacher) หรือศาสดา ดังนั้นองค์กรที่มีบารมีจึงเป็นเรื่องความสามารถในการสอนและออกคำสั่งทางศาสนา โดยการสอนทางศาสนานั้นเป็นการสอนถึงวิถีชีวิตในด้านการดำเนินชีวิต กฎระเบียบทางศาสนาที่ดำเนินไปได้โดยไม่มีกำบัง เนื่องจากสิ่งเหล่านี้กระทำโดยบุคคลพิเศษ ที่มีอำนาจทางด้านจิตวิญญาณ ซึ่ง

ผู้นำในลักษณะดังกล่าวเป็นผู้นำแบบเทพประทานที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ เป็นการครอบงำแบบชอบธรรมโดยมนุษยลักษณ์ลักษณะดังกล่าวนี้ได้รับอำนาจจากธรรมชาติโดยตรง

ผู้นำจึงเกิดขึ้นในลักษณะของบุคคลที่มีอำนาจที่ถูกเรียกว่า บารมี ในพระพุทธศาสนาถือว่าบุคคลที่มีบารมีนั้นจะถูกยกย่องให้อยู่เหนือคนทั่วไป ปรากฏในนามว่า พระโพธิสัตว์ ซึ่งการเป็นพระโพธิสัตว์นั้นจะพบว่ามีการเล่าต่อกันมาผ่านชาดกในพระพุทธศาสนา อันเป็นการระบุด้วยความเป็นผู้นำ เพราะไม่ว่าจะเกิดเป็นมนุษย์หรือสัตว์ก็ตามล้วนแล้วแต่ต้องใช้ความเป็นผู้นำในการก้าวข้ามปัญหาต่างๆ ซึ่งในลักษณะพระโพธิสัตว์นี้จึงถูกมองว่ามีลักษณะของการเกิดมาเพื่อเป็นผู้นำตามทฤษฎีมหาบุรุษ (Great Man Theory) ที่มองว่า บุคคลที่จะเป็นผู้นำได้นั้นต้องมีเครื่องบ่งบอกถึงความเป็นผู้มาติดตัวมาตั้งแต่เกิด ไม่ว่าจะโดยสายเลือดหรือกรรมพันธุ์ ซึ่งคุณลักษณะเหล่านี้มาพร้อมกับการเกิด คือ สติปัญญาดี บุคลิกดี รูปร่างสูงใหญ่ แข็งแรง น้ำเสียงมีพลัง โดยรวมคือการเป็นผู้นำนั้นต้องมาจากธรรมชาติหรือชาติกำเนิดที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ แต่สามารถพัฒนาขึ้นได้ ลักษณะผู้นำที่ดีและมีประสิทธิภาพสูงจะประกอบด้วย ความเฉลียวฉลาด มีบุคลิกภาพที่แสดงออกถึงความเป็นผู้มา (กาญจนนา สุตประเสริฐ, 2558) โดยแนวคิดดังกล่าวนั้นตรงข้ามกับแนวคิดคุณลักษณะผู้นำ (trait theory) ที่เชื่อว่าคุณลักษณะผู้นำนั้นไม่ได้ติดตัวมาแต่กำเนิด แต่สามารถเรียนรู้และสร้างขึ้นมาจากประสบการณ์ใหม่ๆ ได้ (อาคม วัตโรสง, 2547) และผู้นำนั้นจะต้องมีองค์ประกอบของจริยธรรมเป็นพื้นฐานในการกำหนดเป้าหมายของความสำเร็จของการบริหารได้ โดยประกอบไปด้วยความซื่อสัตย์ ความน่าไว้วางใจ ความยุติธรรมและความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น (ธีรเนศ อนุภักดิ์ และตรีภูมิทร์ ตรีศรีสุวรรณ, 2566) ซึ่งรูปแบบดังกล่าวนี้จึงสะท้อนให้เห็นภาพของความเป็นผู้นำทางสังคมได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เมื่อกล่าวถึงพระโพธิสัตว์จะหมายถึงบุคคลผู้บำเพ็ญบารมีธรรมอุทิศตนช่วยเหลือสัตว์ผู้มีความทุกข์ยากและจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์ไม่ว่าจะครองสภาวะเป็นมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉานก็บำเพ็ญบารมีธรรมเพื่อพระโพธิญาณ แม้พระโพธิสัตว์จะต้องเผชิญกับสถานการณ์ที่ต้องแลกด้วยชีวิตแต่เชื่อว่าพระโพธิสัตว์จะหวาดหวั่นต่อสถานการณ์เช่นนั้น ตรงกันข้ามพระโพธิสัตว์กลับมีใจมุ่งมั่นเด็ดเดี่ยวพร้อมที่จะเผชิญกับสถานการณ์ที่ประสบอย่างเต็มใจและยินดีด้วย มุ่งมั่นที่จะอุทิศตนเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นโดยหวังให้คุณธรรมความดีที่บำเพ็ญนั้นเป็นปัจจัยได้บรรลุปุระสัพพัญญุตญาณในกาลเบื้องหน้า ในช่วงที่เป็นพระโพธิสัตว์นั้นจะพบคุณลักษณะของความเป็นผู้นำในแง่ของการเกิดมาแล้วมีคุณลักษณะที่พร้อมจะเป็นผู้นำ

การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นไปเพื่อบำเพ็ญบารมีเพื่อตนและเป็นการเสียสละช่วยเหลือผู้อื่นๆไปพร้อม ๆ กัน การกระทำทุกอย่างนี้ดำเนินไปด้วยความรักความปรารถนาในพระพุทธภาวะอันเป็นความหมายของพระโพธิสัตว์ ด้วยความรักในพระโพธิญาณ พระโพธิสัตว์จึงสามารถกระทำได้ทุกอย่าง ตั้งแต่สละสิ่งของภายนอกจนถึงชีวิตและสิ่งเสมอด้วยชีวิต คือบุตรและภรรยาของตน ดังตัวอย่างพุทธดำรัสที่ตรัสในขณะที่เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ความว่า “เมื่อเรากำลังจะให้ทาน กำลังให้ และให้ทานแล้ว จิตของเราไม่เป็นอย่างอื่นเพราะเหตุแห่งพระโพธิญาณเท่านั้น” (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 33 ข้อ 66 หน้า 776, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) หรือข้อความว่า “จักขุทั้งสองเป็นที่น่าเกลียดชังสำหรับเรากี่หาไม่ แม้ตัวเราเองจะเป็นที่เกลียดชังก็หาไม่ แต่พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้นเราจึงได้ให้จักขุ ฉะนั้นแล”

(พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 33 ข้อ 66 หน้า 776, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) หรือข้อความว่า “เราตามรักษาศีลของเรา มิใช่รักษาชีวิตของเรา เพราะในกาลนั้นเราเป็นผู้รักษาศีลเพราะเหตุแห่งพระโพธิญาณเท่านั้น” (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 33 ข้อ 65 หน้า 75, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

จากข้อความเหล่านี้ชี้ว่าพระโพธิสัตว์ไม่ว่าจะครองสถานะความเป็นมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานก็บำเพ็ญบารมีธรรมเพื่อพระโพธิญาณเป็นเป้าหมาย การที่บุคคลใดบรรลุถึงพระโพธิญาณหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นได้ยาก (กิจโณ พุทธามนุปาโท) ดังนั้น บุคคลผู้จะบรรลุพระโพธิญาณได้นั้นจำเป็นต้องบำเพ็ญบารมีธรรมเป็นเวลานานยิ่ง เมื่อบุคคลผู้นั้นได้ชี้ชื่อว่าเป็นพระโพธิสัตว์นั้นหมายความว่า เขาต้องประสบกับความลำบากในชีวิตนานัปประการ ตั้งแต่การต้องจำยอมสละทรัพย์สินภายนอกร่างกายเป็นเบื้องต้นจนถึงการยอมสละชีวิตของตนเข้าแลกเป็นที่สุด และการปฏิบัติเช่นนั้นก็ต้องประกอบไปด้วยความเต็มใจของตน หากไม่สามารถปฏิบัติได้ความหมายของคำว่าโพธิสัตว์ในตัวบุคคลนั้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นตามมา ในแง่นี้จึงเป็นการเน้นย้ำว่า คุณลักษณะพระโพธิสัตว์กับความเป็นผู้นำนั้นมาพร้อมกัน เพราะธรรมชาติที่นำนั้นจะมีความเกี่ยวข้องกับคุณลักษณะภายในที่ติดตัวมาเป็นสิ่งที่สั่งสมไว้และแสดงออกเมื่อเผชิญกับเหตุการณ์ในช่วงเวลาที่เกิดขึ้นต่อมา

แนวคิดเรื่องภาวะผู้นำทางธรรมชาติในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ผู้นำในทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในหลักฐานและเอกสารหรือคัมภีร์ที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด เราจะพบว่าพระพุทธศาสนาถือได้ว่าเป็นอีกศาสนาหนึ่งที่มีความสำคัญกับแนวคิดเรื่องภาวะผู้นำเอาไว้ โดยเห็นว่าในสังคมทุกสังคมนั้น จะต้องมียุคคนที่เกิดขึ้นมาเพื่อทำประโยชน์แก่ผู้อื่นหรือมาเป็นผู้นำผู้อื่นอยู่เสมอ ซึ่งบุคคลที่มีภาวะผู้นำนั้น หากพิจารณาจากหลักฐานเชิงคัมภีร์ เราจะพบลักษณะผู้นำดังนี้

1. ทฤษฎีมหาบุรุษ (Great Man Theory) เป็นลักษณะผู้นำที่มีมาแต่เริ่มแรกจะพบว่าลักษณะผู้นำดังกล่าวนี้มีปรากฏอยู่ในอัครคัมภีร์สูตรซึ่งเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยกำเนิดและพัฒนาการของโลกและสังคมมนุษย์ได้ระบุว่า เมื่อโลกมนุษย์และสังคมมนุษย์เกิดขึ้นมาแล้วในระยะแรก มนุษย์มีกิเลสและไม่มีศีลธรรมอันเป็นกฎจริยธรรมพื้นฐานของสังคมก็ทำให้เกิดการเอาเปรียบกัน เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความจำเป็นต้องมีผู้นำและผู้ตาม ต่อมามนุษย์ก็ได้เริ่มพิจารณาหาบุคคลที่มีความเหมาะสมเข้ามาเป็นผู้นำเพื่อการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งดังกล่าว ซึ่งก็ถือได้ว่าเป็นกรณีชี้ให้เราเห็นว่าภาวะผู้นำนั้นเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ในเนื้อหาพระพุทธศาสนาปรากฏในอัครคัมภีร์สูตรกล่าวถึงกำเนิดมนุษย์ สังคม ความคิดทางการเมืองและสถาบันทางการเมือง โดยแสดงลำดับวิวัฒนาการเป็นขั้น ๆ พระพุทธองค์ทรงแสดงการเกิดของรัฐโดยธรรมชาติ และธรรมชาติที่ว่านี้ก็นำไปจนถึงพื้นฐานทั้งทางกายและทางใจของมนุษย์ เรื่องที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเริ่มด้วยสมัยที่โลกพิเนศ สัตว์โลกที่มีบุญได้เกิดในชั้นอาภัสสรพรหม มีปิติเป็นอาหาร ไม่มีเพศ มีรัศมี อยู่ในวิมานอันงาม ครั้นเมื่อโลกเกิดขึ้นใหม่จักรวาลยังเป็นน้ำ มีตมณ ไม่มีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว ไม่มีกลางวัน กลางคืน ต่อมาเกิดผืนดินลอยขึ้นอยู่บนผิวน้ำ มีสี กลิ่นและรสดี สัตว์โลกตนหนึ่งลองชิมดู และสัตว์โลกอื่น ๆ ก็ชิมตาม ตัณหาหรือความอยากก็เกิดขึ้น ร่างกายหยาบก็เกิดขึ้น แล้วเกิดดูหมิ่นผิวพรรณกันขึ้น เพราะความมีผิวพรรณต่างกัน เป็นเหตุให้ยึดเอาผิวพรรณมากำหนดความสูงต่ำ เกิดทิฐิในวาระนั้น ต่อมาร่างกายก็

เปลี่ยนไปจากไม่มีเพศ เกิดเป็นเพศชาย เพศหญิงขึ้น เกิดการเสพเมถุนขึ้น สัตว์อื่น ๆ ที่เห็นขว้างปา ด้วยสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ ทำให้ต้องสร้างบ้านเรือนที่กำบังขึ้น ส่วนทางด้านอาหารการกินนั้น ก็เริ่มมีผู้เกียจคร้านคิดสะสมอาหารไว้เกินกว่าจำเป็น คนอื่น ๆ จึงสะสมบ้าง แข่งกันสะสมมากขึ้นเรื่อย ๆ จากความเกียจคร้านก็กลายเป็นความโลภ เมื่อมีคนโลภมาก ความอึดคึดก็เกิดขึ้นแก่ส่วนรวมและเพื่อแก้ปัญหา นี้จึงมีการแบ่งปึกเขตแดนกันขึ้น ทรัพย์สินส่วนตัวก็เกิดขึ้น แต่ความโลภทำให้บางคนลักทรัพย์ในส่วนที่เป็นเขตของผู้อื่น จึงถูกตำว่า ทูบตี ซึ่งก็คือการลงโทษ การลงโทษจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะการมีทรัพย์สินส่วนตัว แต่การลงโทษเช่นนี้ไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ หากความชอบธรรมมิได้ ความปรารถนาจะให้มิระเบียนการปกครองจึงเกิดขึ้น จึงได้ตกลงกัน สมมติคนผู้หนึ่งทำหน้าที่ ว่ากล่าว ตีเตือน และลงโทษ โดยที่คนผู้หนึ่งได้รับส่วนแบ่งผลผลิตจากผู้คนในความดูแลของตน

สัตว์เหล่านั้นจึงปรึกษากันว่า พวกเราจักสมมติสัตว์ผู้หนึ่งให้เป็นหัวหน้า ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวโดยชอบ เป็นผู้ตีเตือนผู้ที่ควรตีเตือนได้โดยชอบ เป็นผู้ขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ได้โดยชอบ ส่วนพวกเราจักแบ่งส่วนแบ่งข้าวสาลีให้แก่หัวหน้า ก็เมื่อสัตว์ทั้งหลายทำความตกลงกันอยู่อย่างนี้แล้ว ในกัปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านี้แหละยังเป็นพระโพธิสัตว์ มีรูปร่างกว่า น่าดูกว่า มีศักดิ์ใหญ่กว่าสัตว์เหล่านั้นในสมัยนั้น สมบูรณ์ด้วยปัญญา มีกำลังสามารถเพื่อจะทำการข่มและยกย่องได้ สัตว์เหล่านั้นจึงพากันเข้าไปหาพระโพธิสัตว์ วิงวอนยกย่อง พระโพธิสัตว์ปรากฏด้วย 3 พระนาม คือ 1) ชื่อว่า มหาสมมติเพราะมหาชนสมมติ 2) ชื่อว่า ชัตติยะ เพราะเป็นหัวหน้าเขตหรือที่ทำกิน 3) ชื่อว่า ราชา เพราะทำให้เกิดความสุขใจโดยการให้ความเป็นธรรม พระโพธิสัตว์เป็นบุรุษคนแรกในฐานะอัจฉริยบุรุษในโลก ส่วนคนทั่วไปต้องแบ่งงานกันทำเป็นหน้าที่ ๆ ในสังคม เพราะการมีครอบครัวทำให้ต้องทำมาหากินบำรุงบำเรอทางกายมากขึ้น (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 11 ข้อ 120-131 หน้า 89-97, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

คุณลักษณะของพระราชาจึงปรากฏในฐานะความเป็นผู้นำโดยจะพบได้ดังนี้

1. ลักษณะทางกายภาพและบุคลิกของผู้ปกครองที่พึงประสงค์ มีดังนี้
 - 1) สวยงามกว่าคนอื่น (อภिरูปตโร)
 - 2) น่าดูน่าชมกว่าคนอื่น (ทสสนียตโร)
 - 3) น่าเลื่อมใสกว่าคนอื่น (ปาสาทิกตโร)
 - 4) น่าเกรงขามกว่าคนอื่น (มเหสกุขตโร)
2. ผู้ปกครองได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ต่อไปนี้
 - 1) กล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ (สมมาชียิตตพพ ชียิ)
 - 2) ตีเตือนผู้ที่ควรตีเตือนได้โดยชอบ (สมมาครหิตพพ ครหิ)
 - 3) ขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ได้โดยชอบ (สมมาปพพาเขตพพ ปพพาเซหิ)
3. สิ่งที่ผู้ปกครองได้รับสิ่งตอบแทนจากผู้ถูกปกครองตามข้อตกลงที่ผู้ปกครองจะได้รับ คือ “ส่วนแบ่งข้าวสาลี” (สาสิน ภาค)
4. วิวัฒนาการของผู้ปกครองมีตามลำดับดังนี้
 - 1) มีชื่อว่า มหาสมมติ เพราะเป็นบุคคลที่ได้รับการสมมติจากประชาชน
 - 2) มีชื่อว่า กษัตริย์ เพราะเป็นใหญ่แห่งเขตนาข้าวสาลีทั้งหลาย

3) มีชื่อว่า ราชา เพราะยังชนเหล่าอื่นให้สุขใจโดยธรรม (อรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 13 ข้อ 68 หน้า 1014, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

รูปลักษณะภายนอกเป็นสิ่งที่ติดตัวมา พร้อมทั้งชาติ วงศ์ตระกูลที่ระบุไว้ว่าจะต้องเป็นกษัตริย์หรือคนชั้นปกครองเท่านั้นคือการเป็นพระโพธิสัตว์จึงสะท้อนให้เห็นถึงคุณลักษณะอีกด้านที่ติดตัวมา

2. คุณลักษณะผู้นำ (trait theory) เป็นลักษณะผู้นำที่มีข้อกำหนดไว้ตั้งแต่แรกเริ่ม และผู้นำมีหน้าที่ปฏิบัติตามเท่านั้น ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้จะพบได้หลักคุณธรรมอย่างทศพิธราชธรรม หรือราชธรรม 10 คือ จริยวัตร 10 ประการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติเป็นหลักธรรมประจำพระองค์หรือคุณธรรมประจำตนของผู้ปกครองบ้านเมือง ให้มีความเป็นไปโดยธรรมและยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่ประชาชนจนเกิดความชื่นชมยินดี ซึ่งความจริงแล้วไม่ได้จำเพาะเจาะจงสำหรับพระเจ้าแผ่นดินหรือผู้ปกครองแผ่นดินเท่านั้น บุคคลธรรมดาที่เป็นผู้นำในแต่ละสถานการณ์ก็พึงใช้หลักธรรมเหล่านี้

1. ทาน หมายถึง การให้ คือ สละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือประชาราษฎร์ และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์
2. ศีล หมายถึง ความประพฤติดีงาม คือ สรรวมกายและวจีหวาร ประกอบแต่การสุจริต รักษาจิตดีคุณให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นที่เคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อที่ใครจะดูแคลน
3. บริจาคะ หมายถึง การบริจาค คือ เสียสละความสุขสำราญ เป็นต้น ตลอดจนชีวิตของตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง
4. อาชชวะ หมายถึง ความซื่อตรง คือซื่อตรงทรงสัตย์ไรร้อยมา ยา ปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจ ไม่หลอกลวงประชาชน
5. มัททวะ หมายถึง ความอ่อนโยนคือ มีอัธยาศัย ไม่เย่อหยิ่งหยาบคาย กระด้างถือองค์ มีความงามสง่าเกิดแต่ท่วงท่าที่กิริยาสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ให้ได้ความรักดี แต่มีชาติยาเกรง
6. ตปะ หมายถึง ความทรงเดช คือ แผดเผากิเลสตัณหา มิให้เข้ามาครอบงำอำยิจิต ระวังยับยั้งขมใจได้ ไม่ยอมให้หลงใหลหมกมุ่นในความสุขสำราญและความปรนเปรอ มีความเป็นอยู่สม่ำเสมอ หรืออย่างสามัญมุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียร ทำกิจให้บริบูรณ์
7. อักโกธะ หมายถึง ความไม่โกรธคือ ไม่กริ้วกราด ลุอำนาจความโกรธ จนเป็นเหตุให้วินิจฉัยความและกระทำการต่าง ๆ ผิดพลาดเสียธรรม มีเมตตาประจำใจไว้ระงับความเคืองชุ่น วินิจฉัยความและกระทำการด้วยจิตอันราบเรียบเป็นตัวของตัวเอง
8. อวิหิงสา หมายถึง การไม่เบียดเบียน คือ ไม่บีบบังคับกดขี่ เช่น เก็บภาษีชู้ดรีด หรือ เกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเริงอำนาจ ขาดความกรุณาหาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญาแก่ประชาราษฎร์ผู้ใดเพราะอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง
9. ขันติ หมายถึง ความอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงจะลำบากกายเหนื่อยหน่ายเพียงไร ก็ไม่ท้อถอย ถึงจะถูกยั่วถูกหยันด้วยคำเสียดสีถากถางอย่างไร ก็ไม่หมกกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งกรณีย์ที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม
10. อวิโรธนะ หมายถึง ความไม่คลาดธรรม คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรม คงที่ ไม่มีความเอนเอียงหันไหวเพราะถ้อยคำที่ตีร้ายลากสักการะ อภิภูธารมณณ์ อนิภูธารมณณ์ ไตๆ สติมั่นในธรรม ทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงตรง ก็ดี นิติธรรม คือ ระเบียบแบบแผนหลักการปกครอง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม ก็ดี ไม่ประพฤติให้เคลื่อนคลาดวิบัติไป (อรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 8 ข้อ 176 หน้า 278-279, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

หลักทศพิธราชธรรมนั้นปรากฏในการบริหารปกครองแบบจกักวัดติสุตรที่ระบุถึงพระราชาก็ต้องมีคุณสมบัติเหล่านี้จึงจะปกครองแผ่นดินได้ และเมื่อปกครองแผ่นดินได้ ประชาชนก็จะอยู่อย่างมีความสุข แต่ในจกักวัดติสุตรมีตอนหนึ่งระบุถึงพระราชาก็ไม่ปฏิบัติตามนั้นทำให้เกิดความโกลาหล

ผู้นำทั้ง 2 แบบนี้มีปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาแต่พบว่า ผู้นำแบบแรกคือแบบทฤษฎีมหาบุรุษนั้นมีความชัดเจนต่อการเป็นผู้นำในทางพระพุทธศาสนามากกว่า เพราะมีการเสนอให้เห็นการเกิดมาเป็นมากกว่าการพัฒนาให้เป็นผู้นำ

การวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในฐานะผู้นำทางธรรมชาติในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ภาวะผู้นำตามแบบทฤษฎีมหาบุรุษได้ถูกนำมากล่าวถึงผ่านพระโพธิสัตว์ในแง่ของการเกิดมาเพื่อเป็นผู้นำทางธรรมชาติ ทั้งนี้เนื่องมาจากองค์ประกอบและข้อพิจารณา ดังนี้

1. เป็นผู้นำโดยเป็นไปเองตามธรรมชาติ การเป็นผู้นำแบบธรรมชาติของพระโพธิสัตว์มาจากการที่ไม่มีใครฝึกให้เป็นผู้นำ แต่เป็นไปตามสภาวะหรือความเป็นจริงที่มีติดตัวมา อย่างกรณีสัณฺฑิตชาตค ว่าด้วยผู้สละชีวิตเป็นทาน มีเนื้อความย่อว่า ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองราชย์สมบัติอยู่ในนครพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดในกำเนิดกระต่ายอยู่ในป่า ก็ปานนั้นได้มีเชิงเขา แม่น้ำและปัจจัยนาคาม มารวมกันแห่งเดียว สัตว์อื่นอีก 3 ตัวคือ ลิง สุนัขจิ้งจอก และนาก ได้เป็นสหายของกระต่ายนั้น สัตว์ทั้ง 4 นั้นเป็นบัณฑิตอยู่รวมกัน ถือเอาเหยื่อในที่โคจรของตน ๆ แล้วมาประชุมกันในเวลาเย็น สสบัณฑิตแสดงธรรมในการให้อิवाทแก่สัตว์ทั้ง 3 ว่า พึงให้ทาน รักษาศีล พึงกระทำอุโบสถกรรม สัตว์ทั้ง 3 นั้นรับอิवाทของสสบัณฑิตแล้วเข้าไปยังพุ่มไม้อันเป็นที่อยู่อาศัยของตน ๆ อยู่ เมื่อกลางวันไปอยู่อย่างนี้ วันหนึ่งพระโพธิสัตว์มองดูอากาศเห็นดวงจันทร์รู้ว่า พຸงนี้เป็นวันอุโบสถ จึงกล่าวแก่สัตว์ทั้ง 3 นอกนี้ว่า พຸงนี้เป็นวันอุโบสถ แม່ท่านทั้ง 3 จงสมาทานศีล รักษาอุโบสถทานที่ตั้งอยู่ในศีลแล้วให้ ย่อมมีผลมาก เพราะฉะนั้น เมื่อยางมาถึงเข้า ท่านทั้งหลายพึงให้รสอาหารที่ควรกิน แล้วจึงค่อยกิน สัตว์ทั้ง 3 นั้นรับคำแล้วพากันไปอยู่ในที่ของตนๆ (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 27 ข้อ 61-64 หน้า 169, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

การที่พระโพธิสัตว์ดำเนินชีวิตด้วยการทำแบบนั้นไม่ใช่เป็นการบังคับหรือเป็นเงื่อนไขตามสัญญาตญาณ แต่เป็นไปตามธรรมชาติ แม้จะเป็นสัตว์ก็ทำเป็นธรรมดา ไม่ใช่สัญญาตญาณเข้ามาเกี่ยวข้อง ในแง่นี้อาจพิจารณาได้ว่า พระโพธิสัตว์นั้นได้ถูกมองว่าเป็นผู้นำเสมอในการทำบุญกุศล มีให้ทาน รักษาศีล กระทำอุโบสถกรรม เพราะสัตว์ทั้ง 4 นั้น เป็นบัณฑิต จึงไม่มีการเบียดเบียนทะเลาะวิวาทกัน ผู้นำที่ดีตามเนื้อความในมหาโพธิชาตค ขุททกนิกายที่ว่า

“ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติไม่เป็นธรรม ประชาชนชาวเมืองนั้น ก็จะประพฤติไม่เป็นธรรมตามไปด้วย หากพระราชินีไม่ตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นทุกข์ ในข้อนี้เหมือนกับ เมื่อฝูงโคข้ามน้ำไป ถ้าโคจำฝูงไปตรง โคทั้งฝูงก็ไปตรงตามกัน ในเมื่อโคจำฝูงไปตรง ส่วนในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติชอบธรรม ประชาชนชาวเมืองนั้นก็จะประพฤติชอบธรรมตามไปด้วย หากพระราชินีตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นสุขในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติไม่เป็นธรรม ประชาชนชาวเมืองนั้น ก็จะประพฤติไม่เป็นธรรมตามไปด้วย หากพระราชินีไม่ตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นทุกข์ ในข้อนี้เหมือนกับ เมื่อฝูงโคข้ามน้ำไป ถ้าโคจำฝูงไปตรง โคทั้งฝูงก็ไปตรงตามกัน ในเมื่อโคจำฝูงไปตรง ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติชอบธรรม ประชาชนชาวเมืองนั้นก็จะประพฤติชอบธรรมตามไปด้วย หากพระราชินีตั้งอยู่ในธรรม

ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นสุข” (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 28 ข้อ 169-171 หน้า 32, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

จากข้อสังเกตนี้จะพบว่าการเป็นผู้นำของพระโพธิสัตว์ได้ถูกนำเสนอผ่านกระบวนการการมีหลักธรรม โดยหลักธรรมนี้เป็นลักษณะปกติที่จะพบได้จึงทำให้เห็นผลที่ตามมาจากการเป็นผู้นำนั้นคือการปกครองคน และการปกครองนั้นจะนำไปสู่ความสุขสงบตามที่ปรากฏแก่ผู้ภายใต้ปกครอง อันถือเป็นปกติที่พระโพธิสัตว์จะมาพร้อมกับคุณสมบัติในการเป็นผู้นำโดยธรรม

2. เป็นผู้นำด้วยหลักปฏิบัติที่เป็นปกติ การเป็นผู้นำนี้ถือเป็นการปฏิบัติตนที่เป็นธรรมชาติไม่ได้ต้องฝึกฝนหรือขัดต่อการตัดสินใจแบบที่มนุษย์ปกติกระทำ จึงทำให้ทุกการตัดสินใจของพระโพธิสัตว์จึงเป็นเรื่องธรรมชาติมากกว่าจะเป็นการขัดต่อชีวิตแบบนั้น ดังเรื่องการบริจาค คือ การเสียสละความสุขสำราญ ตลอดจนชีวิตของตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของสังคมและประเทศชาติ และบุคคลที่ได้บำเพ็ญบารมีข้อนี้ ก็คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อครั้งที่เสวยพระชาติเป็นพระยาสิงโพนธิดา ในเรื่องราวที่ปรากฏในมหากปิชาดก ขุททกชาดก มีเนื้อหาโดยสรุปว่า ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองราชย์สมบัติในเมืองพาราณสีนั้น พระโพธิสัตว์เกิดในกำเนิดสูง มีร่างกายสูงใหญ่และลำสัน มีกำลังวังชามากเท่ากับช้าง 5 เชือก สามารถกระโดดตัวลอยขึ้นสู่ที่สูงมาก ๆ ในอากาศได้ มีบริวารประมาณ 8 หมื่นตัว อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ บริเวณนั้นมีต้นมะม่วงใหญ่ขึ้นอยู่ริมน้ำ มีผลใหญ่ รสหวาน และมีกลิ่นหอม มหากบิลวานรเห็นเหตุการณ์ภายนอกว่า ผลมะม่วงจะเป็นสาเหตุให้พวกวานรได้รับภัยเดือดร้อน จึงสั่งให้บริวารเก็บมะม่วงจากกิ่งที่ยื่นลงไป ในแม่น้ำก่อน แต่บังเอิญมีมะม่วงผลหนึ่งถูกมดแดงทำรังห่อหุ้มไว้ พวกวานรจึงมองไม่เห็น ครั้นผลมะม่วงสุกก็หล่นลงในแม่น้ำลอยไปติดตาข่ายที่สร่งน้ำของพระเจ้าพรหมทัต เมื่อพระองค์ได้เสวยก็พอพระทัย จึงเสด็จไปตั้งพลับพลาอยู่ใกล้ต้นมะม่วงนั้น และให้เก็บผลมะม่วงมาเสวยเป็นประจำ เมื่อพระเจ้าพรหมทัตเห็นพวกวานรมาเก็บผลมะม่วงจึงสั่งให้ยิงฝูงวานรนั้น มหากบิลวานรจึงเสียสละตนเองทอดกายเป็นสะพานต่อกับถ้ำวัลย์ให้บริวารวานรไต่ข้ามไปยังต้นไม้อีกด้านหนึ่งจนพ้นภัย ฝ่ายเทวทัตซึ่งเป็นวานรอยู่ในฝูงนั้นได้แก่งกระโดดลงมาจากที่สูงลงมาบนหลังของมหากบิลวานรจนมหากบิลวานรบาดเจ็บสาหัส ถึงกับดวงหทัยแตก พระเจ้าพรหมทัตเห็นเหตุการณ์การกระทำของมหากบิลวานรจึงให้ราชบุรุษไปรับมหากบิลวานร พร้อมทั้งปรนนิบัติพยาบาลและให้อาหารอย่างดี มหากบิลวานรได้สั่งสอนพระเจ้าพรหมทัตให้ดำรงอยู่ในราชธรรม และกล่าวถึงธรรมะของผู้เป็นหัวหน้า เมื่อสั่งสอนเสร็จมหากบิลวานรก็สิ้นชีวิต (อรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 59 ข้อ 1050 หน้า 332-343, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

จากการเป็นผู้นำนี้จะพบว่า เป็นไปตามหลักการที่ผู้นำจะใช้เวลาเสียสละตัวเองเพื่อเป็นต้นแบบของการให้คนอื่นได้พบกับความสุข ไม่ใช่เป็นผู้นำที่มาพร้อมกับความทุกข์ของคนอื่น จึงจะพบว่าพระโพธิสัตว์นั้นมีหลักปฏิบัติในแง่ของการเสียสละมากกว่าคนปกติทั่วไปจึงเป็นผู้นำการปฏิบัติที่ถูกยกย่องว่าเหนือกว่าหรือมากกว่าคนธรรมดา ขณะเดียวกันจะพบว่าการปฏิบัตินั้นอาจนำความสุขมาสู่ตนเอง แต่สิ่งสำคัญคือการนำความสุขมาสู่คนรอบข้างหรือพสกนิกรของท่านก็ล้วนแล้วแต่เป็นเครื่องหมายของการเป็นผู้นำแบบนี้เช่นกัน

เมื่อพิจารณาจากการเป็นผู้นำในทั้ง 2 แบบ จะพบว่าพระโพธิสัตว์ในฐานะผู้นำธรรมชาตินั้นมีลักษณะที่บ่งบอกถึงการอยู่เหนือสัณหาญาณจึงเป็นผู้นำที่ไม่ต้องฝึกฝนตนหรือการปฏิบัติให้เป็น

ธรรมชาติจึงสะท้อนให้เห็นการเข้าใจว่า พระโพธิสัตว์นั้นไม่ใช่ต้องฝึกฝนหรือปฏิบัติตามแนวทางที่ดีงามเดิมแต่อย่างใด แต่เป็นการยกระดับหรือสร้างคุณค่าจากการปฏิบัติของตนเองจนเกิดเป็นคุณธรรม และหลักปฏิบัติที่กลายเป็นวิถีปฏิบัติที่นำไปสู่การปฏิบัติตามของผู้คนในยุคสมัยต่อๆ มาอีกที

บทสรุป

การเป็นผู้นำตามธรรมชาติมาจากคตินี้มองว่าพระโพธิสัตว์นั้นได้สั่งสมบุญบารมีมาอย่างยาวนาน จนสิ่งที่สั่งสมนั้นกลายเป็นนิสัยของท่าน และเมื่อแสดงออกจึงกลายเป็นภาวะปกติที่แสดงออกมา โดยจะพบว่า ลักษณะผู้นำเหล่านี้จะมาจากเงื่อนไขที่ไม่ได้ฝึกฝน อย่างกรณีในอัครคัมภีร์สุตที่กล่าวถึงผู้นำที่เป็นพระราชานั้นไม่ได้มาจากการฝึกฝนแต่มาจากการเลือกของคนที่จะเห็นภาวะดังกล่าว อันเป็นไปตามวิถีธรรมชาติ

ขณะเดียวกันการมองพระโพธิสัตว์ว่าเป็นผู้นำทางธรรมชาติที่มาจากเงื่อนไขการได้รับการฝึก การเรียนรู้นั้นเป็นเครื่องมือในการตรวจสอบภาวะผู้นำที่มีมาแต่เดิม ผ่านการพิจารณาถึงคุณสมบัติที่เกี่ยวข้องกับศาสตร์ร่วมสมัยที่อาจจะไม่ได้มาจากอดีต แต่เป็นรูปแบบภายนอกที่สะท้อนผ่านการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น แต่จะพบว่าหลักการดังกล่าวนี้ยังคงไม่ได้เปลี่ยนแปลงเท่าที่การเป็นผู้นำที่พร้อมเสียสละตนเองและทำตนเองให้เป็นแบบอย่าง ในแง่ทั้งการเสียสละและการเป็นผู้นำทางด้านคุณธรรมอย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา สุดประเสริฐ. (2558). คุณสมบัติส่วนบุคคล อิทธิพลทางสังคม และความซื่อสัตย์ที่มีผลต่อภาวะผู้นำที่แท้จริงของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนต้นโรงเรียนในเครือเซนต์ปอล เดอ ชาร์ต. *วารสารปัญญาภิวัฒน์*, 7(1), หน้า 160-172.
- ธีรเนศ อนุภักดิ์ และตรีภุมิทร์ ตรีตรีศวร. (2566). ภาวะผู้นำเชิงจริยธรรมของผู้บริหารสถานศึกษาในเครือข่ายเมืองสตูลสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสตูล. *วารสารวิชาการสถาบันพัฒนาพระวิทยากร*, 6(4), หน้า 247-261.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2560). *อรรถกถาพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อาคม วัดโธสง. (2547). *หน้าที่ผู้นำการบริการการศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยทักษิณ.
- J.G. Merquior. (1980). *Rousseau and Weber: Two Studies in the Theory of Legitimacy*. London: Routledge&Kegan Paul.
- Max Weber. (1968). *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. transl. and ed. by G. Roth and C. Wittich. New York: Bedminster Press.